

Ajandaa Ummataa

BU'AA BARNOOTA BOQONNICHAA

Boqonnaa kana erga xumurtee booda:

- Dhiibbaa HIV/Eedsiin hawaas-dinagdee Afrikaa irraan gahe ni ibsita,
- Dhiibbaa saffisaan baay'achuun ummataa Afrikaatti fide ni xiinxalta,
- Haallan dhabiinsa bulchiinsa gaariitiin Afrikaa keessatti mul'atan ni ibsita,
- Kaayyolee dhaabbileen naannolee adda addaa Afrikaa addaan ni baafta.

4.1. DHIMMOOTA UMMATAAN WALQABATAN

Ga'umsa Barachuu Isa Xiqqaa

Kutaa kana erga Xumurtee booda:

- Afrikaa keessatti babal'na HIV/Eedsii ni ibsita,
- Dhiibbaa dhibeen kun hawaas-dinagdee Afrikaa irraan gahu ni ibsita,
- Dhiibbaa saffisaan baay'achuun lakkoofsa ummataa Afrikaa irraan gahe ni xiinxalta.

A. Babal'inaa fi Dhiibbaa HIV/Eedsiin Ummata Afrikaa irraan Geessise

Afrikaa Keessatti Babal'ina HIV/Eedsii

Eedsiin (AIDS) afaan Ingiliziitiin “*Acquired Immune Deficiency Syndrome*” yammuu jedhamu rakkinni inni fidus dandeettii dhukkuba of irraa ittisuu qaama namaa dadhabsiisudha. Kan inni irraa dhufus Vaayirasii HIV(afaan Ingiliziitiin “*Human Immuno Virus*”) jedhamu irraati. Kanaafuu, akkuma walii galaatti, dhibeen haala kanaan uumamu HIV/Eedsii jedhama.

Dhibeen kun yeroo jalqabaatiif A.L. Awurooppatti bara 1970moota keessa mul'ate. Yeroo gabaabaa keessattis ardiwwan shan keessatti babal'achuu danda'eera. Isaanis Ameerikaa Kaabaa, Ameerikaa Kibbaa, Awurooppaa, Afrikaa fi Awustiraaliyaa turan.

Ardiwwan dhibee kanaan daran miidhaman keessaa Afrikaan ishee tokkodha. Haa ta'u malee, ardii kana keessatti baasiin eegumsa fayyaatiif ramadamaa ture gadi aanaadha. Innumtuu kan xiyyeeffatu fayyisuu osoo hin ta'in ittisuu irratti. Kanumaan walqabatee, HIV/Eedsiin rakkoo fayyaa isa guddaa fi du'a lubbuu ummataatiifis sababa isa ol'aanaa ta'uu danda'eera.

Karaalee gurguddoo HIV/Eedsiin ittiin daddarbu:

- Qunnamtii saalaa of eeggannoo hin qabne fakkeenyaaf, kondomii malee saal-qunnamtii nama tokkoo olii wajjin gochuu).
- Yaalii fayyaa of eeggannoo hin qabne (lilmoo namni dhukkubsate ittiin waraannateen waraannachuu, meeshaalee fayyaa namni dhibee kanaan qabametti fayyadametti fayyadamuu dhiisuu fa'a
- Harma hoosisuudhaan haadha irraa gara daa'imaatti,
- Dhiiga nama dhibee kanaan qabamee nama fayyaatiif kennuu

Akka namoonni baay'een jedhanitti Eedsiin dhibee hiyyummaa wajjin wal qabatu. Sababa hiyyummaatiin shamarran hedduun sagaagalummaa keessa seenuudhaan galii argachuudhaaf carraaqu. Isaanuma kana keessaa ammoo muraasni isaanii kondomii malee saal-qunnamtii gochuudhaan qarshii guddaa argachuuf socho'u. Kunis dhibee kanaaf isaan saaxila. Namoonni hedduun ammoo galii gahaa waan hin qabneef carraa bashannanuu hin qaban. Namoota akkasiitiif ammoo saal-qunnamtii gochuun mallan ittiin bashannanan keessaa isa tokko.

Haaluma kanaan Afrikaan ardii hiyyummaan keessatti dagaage ta'uu isheen wal qabatee babal'ina HIV/Eedsiitiin sadarkaa tokkoffaa irra jiraachuu ishee jalqaba irratti eerree jirra. Ardii kana keessatti babal'ina dhibee kanaa haala armaan gadiitti ilaaluun ni danda'ama:

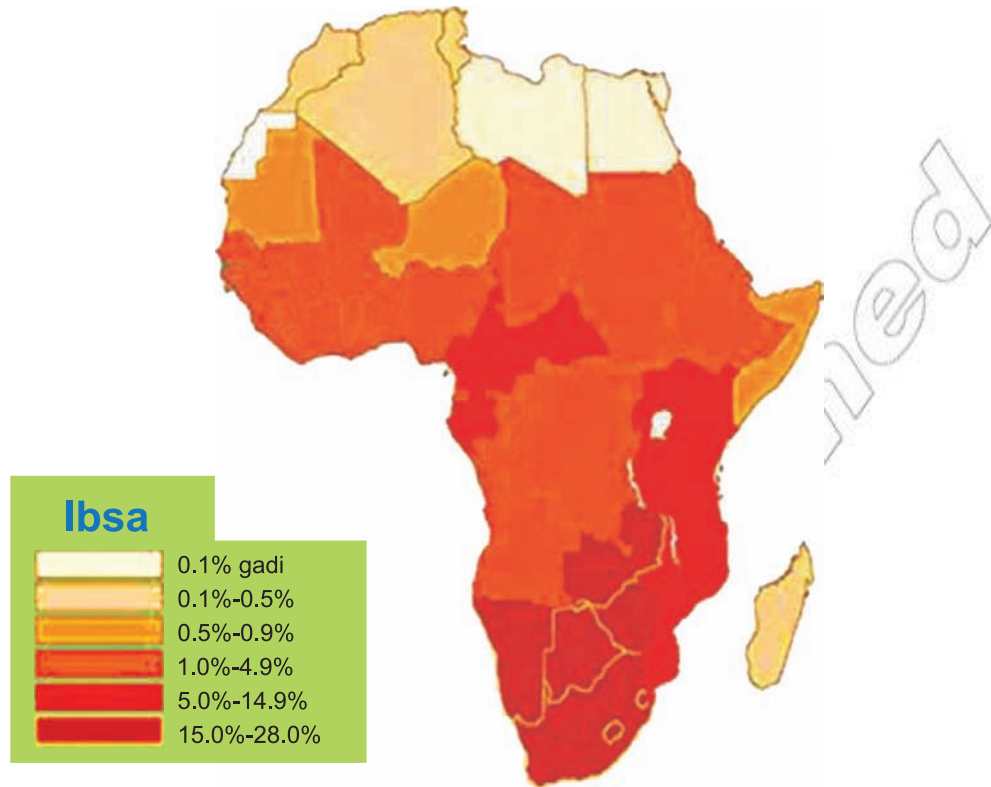
Gabatee 4.1: Babal'ina HIV/Eedsii biyyoota Afrikaa adda addaa keessatti

Biyya	Ga'eessota HIV/Eedsiin Qabaman %	Bara 2003 Kan du'an
Taanzaaniyaa	8.8	160,000
Keeniyaa	6.7	150,000
Koongoo	4.9	9,700
Ugaandaa	4.1	78,000
Itoophiyaa	0.2	2,000
Kaameeruun	15.9	82,000
Koot Divuwaar	7.1	65,000
Laayibeeriyaa	5.9	72,000
Toogoo	3.2	9,100
Naayijeeriyaa	2.5	310,000
Gaambiyaa	2.4	1,300
Burkiinaa Faasoo	2.0	12,000
Gaanaa	1.9	21,000
Beeniin	1.8	9,600
Maalii	1.7	11,000

Madda: Wikipedia the free Encyclopedia

Biyyoota Afrikaa kibbaa tokko tokko keessatti namoonni dhibee kanaan qabaman hanga 20% gahu. Sababni babal'ina kanaa inni guddaan dhiirri tokko dubartii lamaa fi lamaa oli wajjin saal-qunnamtii of

eeggannoo hin qabne gochuu wajjin wal qabata. Kana malees sababa hongheetii fi walitti bu’iinsaatiin bakka jiran irraa buqqa’uu fi hojii dhabiinsi dhibeen kun naannoo kana keessatti akka babal’atu godheera.

Fakkii 4.1. Afrikaa keessatti tilmaama namoota bara 2007 HIV/Eedsiitiin qabaman

Afrikaa Keessatti Dhiibbaa HIV/Eedsiin Geessise

HIV/Eedsiin rakkoo hawaas-dinagdee cimaa ummata Afrikaa irraan gahaa jira. Akkuma beekamu dhibeen kun baali’naan lubbuu ga’eessota oomisha omishuu irratti hirmaatanii dabarsa. Kana jechuun ammoo guddina dinagdee fi hawaasummaa irratti gufuu uuma jechuudha.

Biyyoota guddachaa jiran kan akka biyyoota ardii Afrikaa keessatti kufaatii omisha qonnaa fida. Kun ammoo hanqina midhaan nyaataatiif sababa waan ta’uuf ummanni beelaa fi rakkoolee hawaasummaa adda addaatiif saaxilama. Maatiin ni diigama. Ijoolleenis ni beela’u. Abbaa fi haadha malees hafu. Sababa kanaatiif manaa bahanii daandii irratti bahuudhaan kadhaatiif saaxilamuu isaanii irrayyuu barumsa isaanii addaan kutu. Naannoo Afrikaa Kibba Sahaaraatti argamu keessatti lakkoofsi daa’imman dhibee kanaan abbaa fi haadha isaanii dhabanii millyoonotatti lakkaa’ama. Itoophiyaanis addunyaa keessatti biyyoota daa’imman abbaa fi haadha hin qabne hedduu qaban keessaa ishee tokko.

Dhibeen kun maatii irratti qofa osoo hin ta’in hawaasa yookiin biyya irratti dhiibbaa ni fida. Lubbuu namoota oomisha irratti hirmaatanii (waggaa 15-49) ajjeesee oomishaa fi oomishtummaa hir’isa. Qusannoo fi investmentiis ni dadhabsiisa. Looguun (namoota dhukkubsatan qooduunis) rakkoo hawaasummaa sababa dhibee kanaatiin uumame ta’uun ni beekama. Dhukkubsattoota lubbuun jiran wal’aanuudhaaf baasii guddaa gaafata.

Lubbuu namoota hedduu galaafachuu isaa irraa kan ka’e akka walii galaatti biyyoota Afrikaa keessatti giddu-galeessi dheerina umrii waggaa 47.7-48.3tti gadi bu’uun isaa dhibeen kun ummata ardichaa hangam akka miidhe nutti agarsiisa. Kunis sadarkaa addunyaatti yoo ilaalamu waggaa 6.5-11 gadi bu’a.

B. Afrikaa Keessatti Dhibbaa Saffisaan Baay'achuun Ummataa Fidu

Ga'umsa Barachuu Isa Xiqqaa

Mata duree kana erga xumurtee booda:

- Dhiibbaa saffisaan baay'achuun lakkoofsa ummataa Afrikaa fide ni ibsita,
- Saffisaan guddachuun lakkoofsa ummataa Itoophiyaa hanqina lafa qonnaa fi tajaajila hawaasummaa kan geessisu ta'uu isaa ni ibsita

Lakkoofsi ummatoota Afrikaa kibba Sahaaraatti argamu giddu-galeessaan waggaa 2.5% dabala. Kan Laatiin Ameerikaa fi Eeshiyaa ammoo waggaa 1.2% guddata. Kanaafuu, baay'achuun lakkoofsa ummataa Afrikaa kan Eeshiyaa fi Laatiin Ameerikaa wajjin wal bira qabamee yoo ilaalamu ol'aanaa ta'uu isaa agarsiisa. Haala kanaan yoo itti fufe ummanni Afrikaa waggaa 28 keessatti dachaa lama dabala. Sababni isaas lakkoofsi daa'immanii fi ijoollee Afrikaa du'anii yeroo xiqqaachaa dhufu kan hormaataa garuu guddaa ta'uu isaati. Yeroo ammaa dubartiin Afrikaa tokko giddu-galeessaan daa'imman 5-6 deessi.

Akkuma biyyoota Afrikaa biroo, Itoophiyaa keessatti, keessumattuu baadiyaatti, dubartoonni yeroo malee utuu umriin hin ga'iin heerumsiifamu. Waggaa kudha shan yookiin kudha jahaa eegalanii of-eeggannoo malee umriin isaanii dabalee hanga dahuu dhiisanitti daa'imman baay'ee horatu. Kun ammoo lakkoofsi ummataa yeroo gabaabaa keessatti akka dachaan dabaluu taasisa. Dhiibbaalee saffisaan baay'achuun lakkoofsa ummataa nageenya maatii, lafa qonnaa fi qabeenyaa uumamaa, tajaajila hawaasummaa fi dinagdee irratti geessisu akka armaan gadiitti ilaalamu.

Nageenya Maatii irratti

Daa'imman baay'een wal irratti yoo dhalatan lakkoofsi maatii ni baay'ata. Maatiin lakkoofsi baay'ate qabeenyi jiru jiraachisuu hin danda'u. Kanaan kan ka'e nyaanni, uffannaa fi manni jireenyaa sirnaan walgahuu hin danda'u. Kan dhibame yaalchisuuf, meeshaalee barnootaaf barbaachisan bitanii daa'imman gara mana barnootaa erguuf qabeenyi ni dhabama. Kunis abbaa fi haati daa'imman isaanii akka sirnaan to'atanii hinguddifne waan taasisuuf daa'imman baay'een manaa bahanii waan nyaatan kosii namoonni gatan keessaa funaannatanii nyaachuun karaa irra jiraachuu jalqabu.

Kana malees, haadhonni daa'imman baay'ee walitti fufanii dahan dhiigni isaanii da'umsa irratti dhangala'uu idaa'aa waan adeemuuf miidhaan irra gahee lubbuun isaanii darbuu danda'a. Daa'imman yeroo gabaabaa keessatti wal irratti dhalatan harma haadhaa gahaa fi kunuunsa argachuu waan hindandeenyeef qaamaan dadhaboo fi dhibamoo ta'anii hafu. Umrii waggaa tokkoo gaditti baay'een isaanii akka du'an taasisa. Warri hafanii guddatanis umrii dheeraa jiraataniiru yoo jedhame hanga waggaa 40 ta'a jedhama. Garuu, abbaa fi haati maatii tokkoo daa'imman horatan sirnaan kunuunsanii guddisani bakkeewwan gaarii akka gahaniif fedhu. Fedha kana bakkaan gahachuu fi umrii dheeraa jiraachuun kan danda'amu daa'imman qabeenyi isaanii guddisuu danda'u wal irraa faffageessanii godhachuun.

Hanqina Lafa Qonnaa

Biyyoota Afrikaa guddataa jiran keessatti bu'uurri jireenya dhuunfaas ta'ee galiin biyyaa oomssa qonnaati. Oomishinni qonnaa ammoo babaldhinaa fi gabbina biyyee lafa qotamuu irratti hundaa'a. Saffisaan baay'achuu lakkoofsa ummataa wajjin fedhiin lafa qotiisaa argachuu namootaa bara baraan dabalaa adeema. Garuu, lafti qotiisaa biyyi tokko qabdu kan duraan jiru malee bara baraan babal'achuu hindanda'u. Namoota haaraa gara jireenya ofii gaggeessuutti seenaniif bara baraan qoqqooduun xiqqaachuu lafa qotiisaa fi osoo wal irraa hin citin qotamuu lafaa fida.

Akkasumas lafa qonnaa haaraa argachuuf bosonni ni manca'a. Bosona mancaasuu fi lafa osoo wal irraa hin kutin qotuun akka biyyeen irraa haramee gabbina dhabuu fi qilleensi faalamu godha; bineensonni bosonaas akka godaanan dirqisiisa. Gad hirdhachaa adeemuun baldhina lafa qonnaa gabbina dhabuu biyyee wajjin walitti ida'amee oomishni bara baraan kennuu danda'au gad bu'a. Kun sadarkaa nam-tokkeetti akka midhaan nyaataan of hin dandeenyee fi sadarkaa mootummaatti ashuuraan gahaan akka hin funaanameef babaldhina tajaajila hawaasummaaf akka hin oollee fi sharafni biyyoota alaa irraa akka hin argamne taasisa.

Hanqina Tajaajiloota Hawaasummaa

Wantoota tajaajila hawaasummaa jedhamanii beekaman kanneen akka dhaabbilee eegumsa fayyaa, manneen barnootaa, bishaan qulqulluu, ibsaa, geejjibaa fi tajaajila qunnamtii fa'aadha. Hanga lakkoofsi ummataa dabalaa deemu tajaajiloonni kunniin babaldhachaa deemuun barbaachisaadha. Garuu, biyyoota guddinaan duubatti hafan keessatti dhabiinsa maallaqaatiin kan ka'e durumaanuu tajaajiloonni hawaasummaa hin babaldhanne ture. Kunis lakkoofsi ummata hirkatoo haala malee dabalaa akka deemu fi hanqina tajaajilootaa fida.

Guddina Dinagdee irratti

Dingadeen biyya tokkoo guddachuu kan danda'u yoo ummanni biyya sanaa of danda'ee maallaqa hafa qabaatee kuufateedha. Garuu, ijoollee baay'ee horachuun hirkattummaa waan baay'isuuf guddinni dinagdee akka hin dhufne taasisa. Biyyoota guddachaa jiran keessatti namoota hojjatanii of-danda'an osoo hin ta'in hirkattootatu baay'ata. Hirkattummaan waan baay'atuuf ammoo oomishtummaan baay'ee xiqqaadha. Xiqqeenyi oomishtummaa kun qusannaa xiqqaa uumuun investmentii xiqqeessa. Investmentiin xiqqaan guddina dingadee duubatti hambisuun hiyyummaa marmaartuu uuma.

Akka waliigalaatti, saffisaan baay'achuun lakkoofsa ummataa biyyoota Afrikaa keessatti guddina irratti gufuu ta'uun isaa ni mul'ata. Dhibbaa kanas haallan armaan gadiitti gabaabsinee kaa'uu dandeenya:

- hanqinni midhaan nyaataa fi bishaan dhugaatii, haala qilleensa naannoo fi leecaloo irratti dhiibbaa waan fiduuf hawaasni tasgabbaa'ee hin jiraatu.
- Dinagdee biyyaa waan dadhabsiisuuf mootummoonni tajaajila akka barumsaa fi fayyaa quubsaa kennuu dadhabu. Keessumattuu dubartoonni daa'imman hedduu yeroo malee (fakeenyaaf ijoollummaadhaan) waan dahaniif rakkoo fayyaa cimaa ta'etu isaan qunnama.

Qabxiileen armaan olitti eeraman kunniin biyyoota hedduu keessatti rakkolee akka hiyyummaa, hojii dhabiinsaa fi walmadaaluu dhabuu leecaloo fi fedhaa uumaa jiraachuun isaanii ni beekama. Kanaafuu, rakkolee akkasii irraa of eeguuf karoora maatiitti fayyadamuudhaan miseensota maatii lakkofsaan murtaa'aa ta'e horachuun furmaata gaariidha.

GOCHA 4.1

Gocha mirkaneeffannaa

1. Seera ittiin bulmaata (dambiiwwan) dura buoonni, barsiisonni fi barattoonni manneen barnootaa ittiin bulan irratti mar'adhaatii gabaasa dhiyeessaa.
2. Daree barnootaa keessatti mirgoota fi dirqamoota qabdu.
3. Dhaabbileen naannoo keessan jiran kanneen akka poolisii, bulchiinsa gandaa fi aanaa akkamiin akka gurmaa'an irratti mari'adhaa.

GILGAALA 4.1

Gaaffiilee Gaggabaabaa

1. Dhiibbaa HIV/Eedsiin fidu keessaa muraasa isaanii eeri.
2. Mana barnootaa kee keessatti bara kana barattoota galmaa'an kanneeni waggaa kudhaniin dura galmaa'an wajjin garaagarummaa qaban ibsi. Babaldhina dareewwan barnootaa wajjinis walbira qabii ilaali. Haalli kun ammoo mana

barnootarratti dhiibbaa inni fidurratti hiryoota kee wajjin mari'adhu.

3. Maatii ykn namoota biroo gaafachuun sababoota gurguddoo hanqina tajaajila hawaasummaa fidan barreessii dareetti dhiyeessi.
4. Dhiibbaa guddachuun lakkoofsa ummataa lafa dheedichaa irratti fidu ibsi.

4.2. DHIMMOOTA MIRGAA FI NAGEENYAA

Ga'umsa Barachuu Isa Xiqqaa

Kutaa kana erga xumurtee booda:

- Maalummaa labsiiwwan Dhaabbanni Mootummoota Walta'anii mirgoota daa'immanii ilaalchisee baase addaan ni baasta,
- Afrikaa keessatti ibsitoota dhabiinsa bulchiinsa gaarii ni eerta.

A. Sarbiinsa Mirga Daa'immanii Ittisuu

Mirga daa'immanii jechuun mirga namummaa daa'imman qaban yammuu ta'u, innis kan xiyyeeffatu:

- Eegumsa addaa argachuu yammuu ta'u kunis qaamni kamiyyuu humna isaanii seeraan ala akka hin fayyadamne isaan gargaara. Dabalataanis mirgi kun bakka nagaadhaan itti taphatan akka argatan isaan gargaara.
- Warroota isaanii kan uumamaa (biological parents) waliin jiraachuu yookiin wal qunnamuu
- Eenyummaa namummaa isaanii kabachisiisuu fi fedhii midhaan nyaataa guuttachuu
- Barnoota barachuu
- Tajaajila fayyaa fi seera yakkaa umrii isaanii gituun tajaajilamuu
- Sadarkaa isaaniitti dhimmoota hawaasaa keessatti qooda fudhachuu
- Mirga dubbachuu
- Sodaa irraa walaba ta'uu
- Waan barbaadan filachuu fi mirga murteessuu

Akka waliigalaatti, mirgonni armaan olitti eeraman bakka gurguddoo sadiitti qoodamuu danda'u.

Isaanis:

- Akka kennaa (mirgaatti) kan argachuu qaban (provision)
- Wantoota irraa eegamuu qaban (protection)
- Wantoota adda addaa keessatti qooda fudhachuu (participation)

Daa'imman dargagoota irraa waan adda isaan godhu hedduutu jira. Isaan keessaa filannoo irratti hirmaachuu dhiisuu, fuudhuu fi heerumuu irratti kan hin hirmaanne ta'uu isaanii, dhugaatii alkooolii kan hin binnee fi hin dhugne ta'uu isaanii fi qaxaramanii kan hin hojjanne ta'uu isaaniitu argama.

Hariiroo daa'immanii fi warra gidduu jiru keessatti haallan mirgi daa'immanii itti sarbamu keessaa daa'imman xiyyeeffannoo barbaachisaa dhowwachuu, humna daa'immaniitti seeraan ala fayyadamuu, daa'imman waan barbaadan akka filatan mirga dhowwachuu, yeroo malee heerumsiisuu, uleedhaan reebuu fi daa'imman mana keessatti ukkaamsanii eeguutu argama. Hariiroon daa'imman warra wajjin qaban guddinaa fi haala jireenyaa isaanii gara fuulduraa irratti dhiibbaa ni qaba. Warroonni mirgoota daa'imman isaanii sadarkaa barbaachisutti kabajaniifii yoo guddisan fuuldureen daa'imman kanaa gaarii ta'a. Kanaafuu, warroonni mirga daa'immanii eeguu qabu.

Seerota Mirga Daa'immanii Deeggaran

Seerota Addunyaa

Seerri Mirga Namummaa Addunyaa (*The Universal Declaration of Human Rights*) bu'uura seerota mirga daa'immanii amma jiraniiti. Seera kana irratti hundaa'uudhaan seeronni adda addaa mirga daa'immaniitiif xiyyeeffannaa kennan hedduutu tumame.

- Seera mirgoota daa'ima baraa 1923 Iglaantaayin Jeb (*Eglantyne Jebb*) fi obboleettii ishee Dorotii Bakistaniin (*Dorothy Buxton*) Landan, Ingiliiz, keessatti qophaa'ee Waldaa Mootummoota Addunyaa (League of Nations) fi booda ammoo Dhaabbata Mootummoota Walta'aniin baraa 1946tti fudhatame.
- Walii galteen Dhimma Mirgoota Daa'ima Waldaa Mootummoota Walta'anii (UN Convention on the Rights of the Child, CRC) baraa 1989 sadarkaa addunyaatti seera isa bu'uuraa fi jalqabaati. Kan inni of keessatti hammadus seerota mirga namummaa karaa aadaa, dinagdee, siyaasaa fi hawaasummaati. Hojii irra oolmaan seera kana kan hordofamaa ture qaama Koree Mirgoota Daa'ima jedhamuun ture. Mootummoonni waliigaltee kana fudhatan mirgoota daa'immanii eeguu fi mirkaneessuuf dirqamuu isaanii irrayyuu yoo cabsanii argaman sadarkaa addunyaatti itti gaafatamu. Lakkoofsi biyyoota waliigaltee kana mallatteessan sadarkaa addunyaatti isa ol'aanaadha. Kan hin mallatteessin Ameerika fi Somaaliyaa qofa.

Waliigalteen kun priinsipiloota gurguddoo armaan gadii irratti hundeeffama:

- Alloogummaa,
- Fedhii daa'imtichaa,
- Mirga jireenyaa fi guddinaa,
- Murtii murteessuu keessatti yaada daa'imtichaa ilaalcha keessa galfacuu.
- Ameerika keessatti qabxiilee fooyya'iinsaa heera mootummaatti dabalaman daa'imman dhalatanis ta'an kan hin dhalatin (kan garaa haadhaa keessa jiran) mirga balaa irraa eegamuu qabu. Seerri Ameerika kun murtii Mana Murtii Waliigalaa Ameerikaatiinis raggaasifameera. Seeronni Ameerika biroo fi dhaabbileen adda addaas mirgoota daa'immanii kabachiisuu irratti xiyyeeffatu. Akkuma Ameerikaas biyyoonni addunyaa biroon haala naannoo isaanii, seerota addunyaa fi heerota mootummaa isaaniitiin walqabsiisuudhaan seerota yookiin dambiilee mirgoota daa'immanii irratti xiyyeeffatan qopheeffatanii itti fayyadamaa jiru.

Haallan Ittiin Balaa Jalaa Bahuun Danda'amu

Daa'imman seerota addunyaa fi kanneen biyyoota isaanii keessatti argamanitti fayyadamuudhaan balaa irraa eegamuu qaban. Faakkeenyaaf, dhimmoonni sarbiinsa mirgoota daa'immanii biyyoota adda addaa keessatti mul'atan walgahiiwwan waliigalaa Waldaa Mootummoota Walta'anii irratti dhiyaatanii murtiin itti kennamaa tureera. Konveenshiniin Mirgoota Daa'immanii kan walitti dhufiinsa dhaabbilee mit-mootummaa adda addaatiin baraa 1983 hundeeffame hojii irra ooluu Konveenshiniin Mirgoota

Daa'immanii Waldaa Mootummoota Walta'anii fi eegamuu mirgoota daa'immanii hordofa. Dabalataanis biyyoonni addunyaa hedduun qaamota mirga daa'immanii eeguu fi eegsisuu irratti xiyyeeffatan adda addaa hundeessuudhaan sarbiinsa mirgoota daa'immanii hordofuudhaan qaamota biyyoolessaa fi addunyaatiif akka gabaasan gochaa jiru.

B. Ibsitoota Dhabiiinsa Bulchiinsa Gaarii Afrikaa

Ga'umsa Barachuu Isa Xiqqaa

Xumura mata duree kanaatti:

- Seeronni fi danbiiwwan manneen barnootaa akeeka barbaadamu galmaan ga'uuf kan tumaman ta'uu isaanii addaan baasuun ni ibsita.
- ibsitota bulchiinsa gaarii ni ibsita.
- Hiikkaa ittigaafatamummaa, iftoominaa, seera kabajuu fi malaamm-altummaa irraa bilisa ta'uu ni addeessita.

Maalummaa fi Ibsitoota Bulchiinsa Gaarii

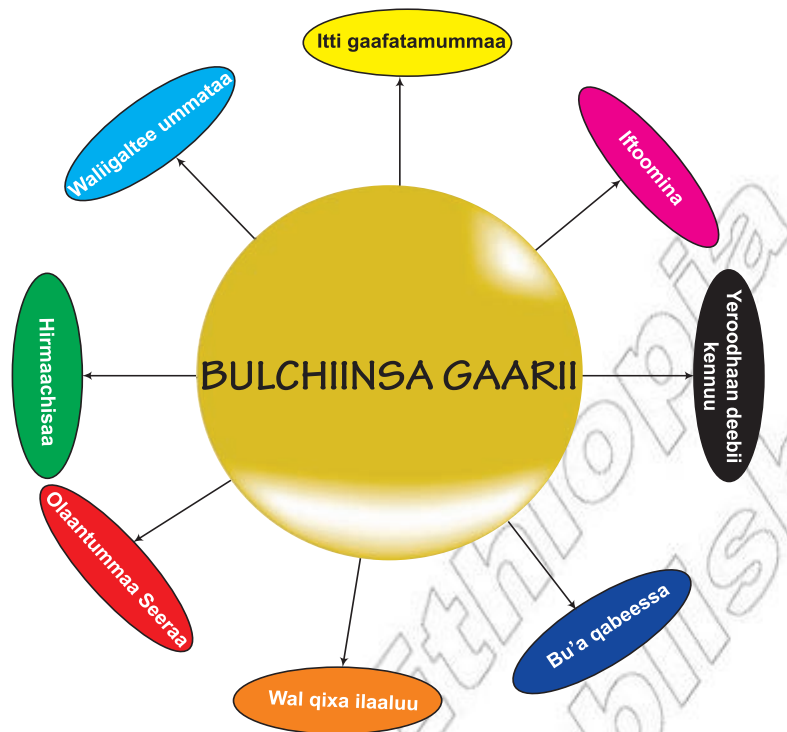
Yeroo ammaa yaanni bulchiinsa gaarii jedhu barreefamoota adda addaa keessatti xiyyeeffannan itti kennamaa jira. Bulchiinsi gaariin akkaataa itti jaarmiyaaaleen hawaasummaa dhimmoota gara garaa haala si'ataan raawwachiisan, qabeenya hawaasaa haala haya-qabeessa ta'een eeganii fi mirgoota namummaa kabachiisuudhaan hoggananiidha. Yaadonni kanneen akka hawaasa siivilii, aangoo hiruu yookiin diriirsuu, walitti bu'iinsa karaa nagaa fi seeraa furuu fi ittigaafatamummaa jedhaman yaada bulchiinsa gaarii jedhu ibsuuf yeroo baay'ee faayidaa irra oolu. Xiyyeeffannaan bulchiinsa gaariif kennamu sirna dimookiraasii jajjabeessa.

Biyyoota baay'ee keessatti jarmiyaaalee sadiituu bulchiinsa gaari jajjabeessuuf qindaa'u. Isaanis mootummaa, seektara dhuunfaa fi dhaabbilee siivilii. Dhaabbanni Maallaqa Addunyaa bara 1996tti bulchiinsa gaarii jajjabeessuun dingadee biyyaa cimsuuf ol'aantummaa seeraa kabachiisuun, itti gaafatammummaa fi gahumsa seektara ummataa fooyyeessuu fi malaammaltummaa irrattii duuluun murteessoo akka ta'an labse. Dhaabbanni kun malaammaltummaan dingadee keessatti mul'atu kan maddu gahumsa dhabuu bulchiinsa dingadee irraa akka ta'e akeekkachiisa. Gahumsa dhabuun kunis akka malee to'achuu yookiin sirriitti to'achuu dhiisuu ta'uu danda'a.

Dhaabbanni Mootummoota Walta'anii ammoo bulchiinsi gaariin dhufuu kan danda'u misooma namaa fi haaromsa jaarmiyaa siyaasaa irratti xiyyeeffachuun akka ta'e akeekkachiisa. Dhaabbanni kun bulchiinsi gaariin amaloota yookiin ibsitoota saddeet akka qabu ibsa. Ibsitoonni kunneenis kanneen armaan gadiiti:

- Bulchiinsi gaariin kan waliigaltee biyyoolessaa irratti hundaa'edha.
- Bulchiinsi gaariin hirmaachisaadha.
- Bulchiinsi gaariin olaantummaa seeraa (seeraan buluu) kabachiisa.
- Bulchiinsi gaariin kan gahumsa qabuu fi hojii irra ooluu danda'udha.
- Bulchiinsi gaariin itti gaafatamummaan kan keessatti calaqqisudha.
- Bulchiinsi gaariin kan iftoominni keessatti mul'atudha.
- Buulchiinsi gaariin gaaffiin ummataa furmaataa fi deebii gaarii kan itti argatuudha.
- Bulchiinsi gaariin kan walqixxummaa fi itti gaafatamummaa lammiilee keessatti calaqqisudha.

Fakkii 4.2. Ibsitoota Bulchinsa Gaarii

Baankiin Addunyaa bulchiinsa gaarii mirkaneessuuf haaromsa dingadee fi to’annaa qabeenya hawaasaa irratti xiyyeefatamuu qaba jechuun akeekkachiisa. Bara 1992, baankichi amala bulchiinsa biyyoolessaa irratti jijjiirama cimaa fidu kan jedhu dhimmoota hawaasummaa sadii eereera. Dhimmoonni kunneenis akkaakuu bulchiinsaa biyya sanii, aangoo bulchiinsa misooma dingadee fi qabeenyota hawaasaa akkasumas, dandeettii imaammata baasuu fi hoji irra oolchuu mootummootaati.

Maalaammaltummaa

Malaammaltummaan haala seeraan alaan yookiin haala sirrii hin taaneen bu’aa adda ta’e argachuu yookiin argachiisuudha. Kanaafuu, gocha seeraan alaa yookiin safuun alaati jechuun ni danda’ama. Haallan inni itti mul’atu keessaa tokko itti gaafatamummaa yookiin aangootti seera malee fayyadamuudha. Malaammaltummaan kan babal’achuu danda’u bakka hawaasni maal na dhibe jedhu jiruu fi mootummaan tarkaanfii quubsaa hin fudhannetti.

Malaammaltummaan dhiibbaa gurguddoo armaan gadii qaba:

- Sadarkaa barbaadamutti galiin mootummaa waan hin sassaabamneef, deeggarsi alaa bakka barbaadamu waan hin geenyee fi investimeentiin waan dadhabuuf guddina dinagdee biyyaa duubatti harkisa
- Rakkoo hawaasummaa uuma
- Rakkoo buchiinsaa fiduudhaan sarbiinsa mirga namummaaf sababa ta’a.

Kanaafuu, malaammaltummaa balleessuuf carraaquun filannoo hin qabu. Tarkaanfiin malaammaltummaa balleessuuf fudhatamu bifa lama qaba. Inni tokkoffaan haala malaammaltummaaf mijaawaa ta’e balleessuudhaan malaammaltummaan osoo hin dalagamin ittisuudha. Inni lammaffaan ammoo malaammaltummaan erga dalagamee booda odeeffannoo argamu irratti hundaa’uudhaan malaammaltoota irratti tarkaanfii fudhachuudha.

Waraana Waliinii

Ardiin Afrikaa bilisummaa booda illee guutummaa guutuutti nagaa argatteetti jechuun hin danda'amu. Biyyoota hedduu keessatti waraanni waliinii adeemsifamaa tureera. Sababa kanaatiif hanga yeroo dhiyootti ummanni miliyoonotatti lakkaa'amn qe'ee isaanii irraa buqqa'anii baqatanii/kooluu galanii jiraachuuf dirqamaniiru. Ummanni lakkoofsi hedduu ammoo lubbuu isaanii dhabaniiru. Haa ta'u malee, ummatoonnii fi mootummoonni addunyaa sadarkaa barbaadametti rakkoo Afrikaanotaa kanaaf xiyyeeffannoo hin kennine jedhamanii komatamu.

Waraanota kana keessaa isa Rippabilikii Koongoo Dimookiraatawaa keessatti adeemsifame akka faakkeenyaatti fudhachuun ni danda'ama. Waraanni kun babalachuu isaa irraa kan ka'e biyyoota ollaa saddeet hirmaachiseera. Akkuma beekamu sababni waraana kanaa fedhii ol aantummaa aangoo qabaachuu fi leecaloo adda addaa to'achuuf turedha.

Akkuma Koongoo, Seeraa Liyoon keessattis waraanni waliinii bara 1991 jalqabame mirga namummaa sarbuun wal qabatee tilmaamaan lubbuun namoota 50,000 ta'u yammuu darbu namoonni miliyoona tokkoo ol ta'an ammoo qe'ee isaanii irraa buqqa'aniiru. Haaluma wal fakkaatuun Ruwaandaa keessattis bara 1990moota keessatti sababa waraana waliinii adeemsifameen lubbuun namoota miliyoona walakkaa ol ta'u darbeera.

Waraanota kanneen dhabiinsa bulchiinsa gaarii wajjin kallattiidhaan wal qabsiisuun ni danda'ama. Waraanni wal fakkaatu biyyoota Afrikaa biroo keessattis adeemsifamaa turuun isaa ni beekama.

GILGAALA 4.2

Gaaffiilee Gaggabaabaa

1. Seerota sadarkaa addunyaatti mirgoota daa'immamaniitiif dhaabbatan eeri.
2. Naannoo keetti sarbiinsa mirga daa'ima yoo argite maal gochuutu si irraa eegama?
3. Malaammaltummaan sarbiinsa mirga namummaaf akkamitti sababa ta'a? Fakkenyaa kenni.
4. Malaammaltummaa ittisuudhaaf tarkaan-fiiwwan fudhatamuu qaban eeri.
5. Waraanni biyyoota Afrikaa adda addaa keessatti adeemsifame akkamitti dhabiinsa bulchiinsa gaarii wajjin wal qabata?
6. Filannoo dareef dorgomuu filannoo hawaasaan adeemsifamuu wajjin maaltu wal fakkeessa?

4.3. SAGANTAAWWAN DHAABBILEETTI HIRMAACHUU

Ga'umsa Barachuu Isa Xiqqaa

Barnoota mata duree kanaa erga xumurtee booda:

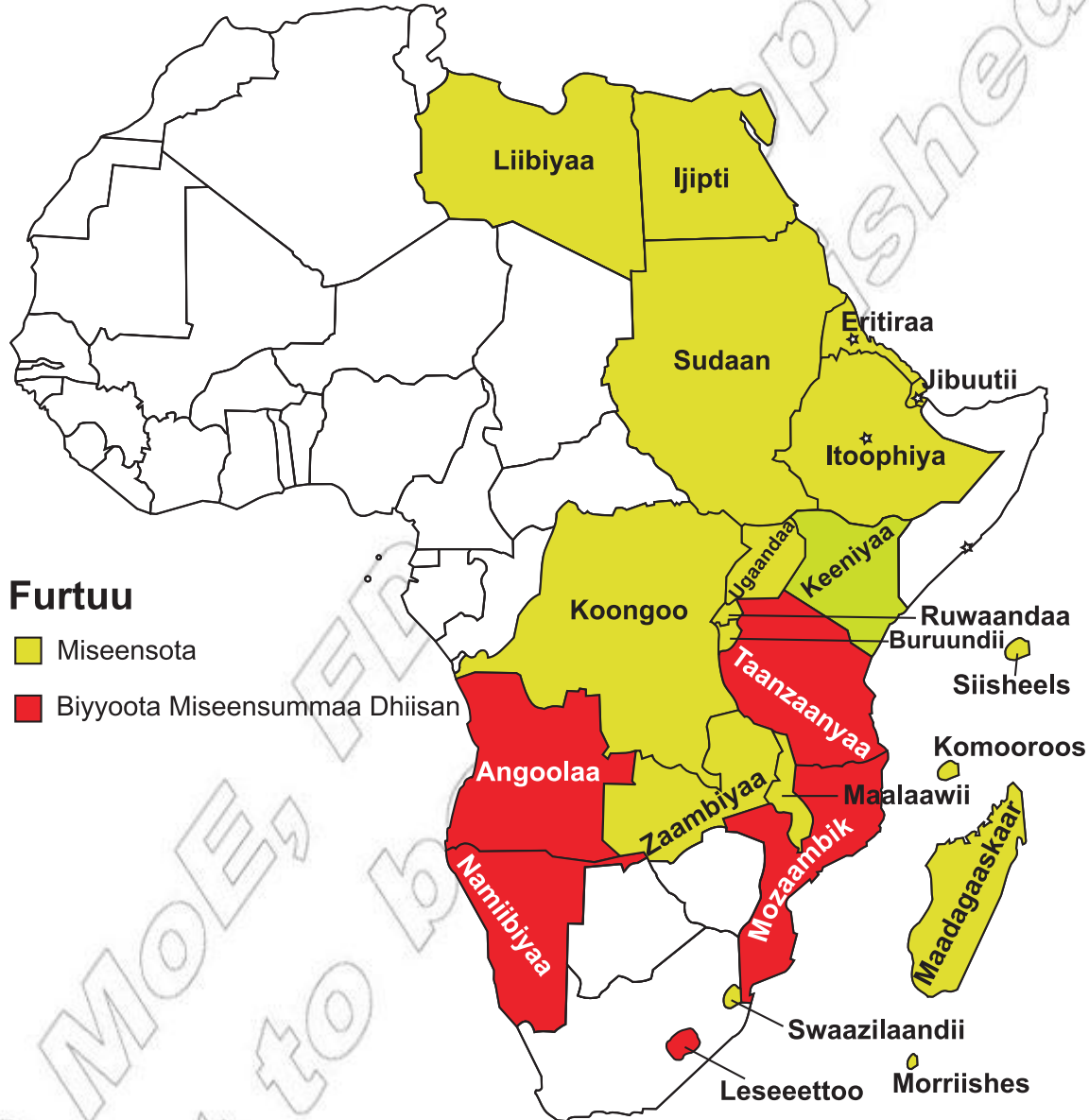
- Dhaabbilee naannoolee Afrikaa adda addaa ni eerta,
- Kaayyolee dhaabbilee kanaa ni ibsita,
- Dhaabbanni Tokkummaa Afrikaa gara Gamtaa Afrikaatti ce'uu isaa ni ibsita.

Dhaabbilee Naannoolee Afrikaa Adda Addaa

Bara 1981 dhaabbanni afaan Ingiliziitiin "Preferential Trade Area (PTA)" jedhamu hundeeffamee ture. Haa ta'u malee Muddee 1994 booda Gabaa Walee Biyyoota Afrikaa Bahaa fi Kibbaa (Common Market for Eastern and Southern Africa, (COMESA)) dhaabbata jedhamuun bakka bu'ame.

Dhaabbanni mootummoota bahaa fi kibba Afrikaatiin ijaarame kun fedhii leecaloo uumamaa fi humna namaa walitti qindeessuudhaan guddisuu qabatee socho'uu jalqabe. Kaayyoon isaa inni guddaanis walta'uudhaan dagaagina dinagdee naannicha keessatti mirkaneessuudha. Nagaa fi tasgabii naannichaa eegsisuunis kaayyoo isaa isa biraa ture.

Miseensonni dhaabbata kanaa lakkoofsaan biyyoota 21 yammuu ta'an ummanni biyyoota kana keessa jiraatus miliyoona 385 ol ta'a. Miseensonni dhaabbata kanaa qaraxa barbaachisaa hin taane isaan gidduu ture balleessuudhaan guddina daldala waliiniitiif haala mijeessaa jiru.

Fakkii 4.3. Gabaa Walee Biyyoota Afrikaa Bahaa fi Kibbaa (COMESA)

Waajjirri isaa Lusaakaa (Zaambiyaa), keessatti argama. Dhaabbanni kun caasaalee adda adda kan qabu ennaa ta'u, kanneen keessaa qaamni murtii adda adda murteessu isa guddaadha. Qaamni kun hoggantoota biyyoota miseensotaatiin gaggeeffama. Akkasumas, manni maree ministeerota imaammata adda addaa baasuudhaan yammuu hirmaatu koree teekinikaa miseensota 12 qabus of keessatti hammata. Bu'aalee dhaabbanni kun miseensotaaf kennu keessaa tajaajila geejjibaa fi qunnamtii amansiisaa, carraa gabaa mijaawaa fi bal'aa, oomishoota qonnaa fi industirii adda addaa fi tajaajila maallaqaa fi baankiitu argama.

Dhaabbilee “COMESA” jalatti gurmaa’anii socho’aa jiran keessaa Baankii Daldalaa fi Misoomaa Naayiroobii, Keenyaatti argamu, Walta’iinsa Baankiiwwan Daldalaa Haraaree, Zimbaabuweetti argamuu fi Dhaabbata Gogaa Itoophiyaatti argamu eeruun ni danda’ama.

Walta’iinsa Dingdee Biyyoota Dhiha Afrika (ECOWAS)

Walta’iinsi Dinagdee Biyyoota Dhiha Afrika (“Economic Community of West Africa States”) miseensota kudha shaniin kan hundeeffame Waliigaltee Leegoos Caamsaa 28, 1975 mallatteeffameen ture. Kaayyoon isaas biyyoota Dhiha Afrika gidduutti walitti dhufeenya dinagdee cimsuudha.

Miseensonni dhaabbata kanaa Beeniin, Burkiinaa Faasoo, Keeppi Verdee (bara 1976 seente), Koot-Divuwaar, Gaambiyaa, Gaanaa, Giinii-Bisaawu, Laayibeeriyaa, Maalii, Naayijeeriyaa, Seneegaal, Seeraa Liyoon, Toogoo, Giinii fi Nijjar turan. Sababa fonqolcha mootummaa Giinii keessatti bara 2008, Nijjar keessatti ammoo bara 2009tti adeemsifameen biyyoonni kun miseensummaan isaanii haqameera.

Waajjirri dhaabbata kanaa Abuujaa (Naayijeeriyaa) keessatti argama. Dhaabbanni kun utuboota walta’iinsa dinagee Afrika keessaa isa tokko. Akka tilmaama bara 2006tti lakkoofsi ummataa biyyoota dhaabbata kana hundeesanii miliyoona dhibba lamaa fi shantamii tokkoo ol yammuu ta’u, magaalota jiran keessaa inni guddaan Leegoos.

Fakkii 4.4. Magaalaa Leegoos, Naayijeeriyaa

Dhaabbanni kun walta’iinsa dinagdeetiin alatti nageenya naannichaa eeguu irratti xiyyeeffatee hojjachaa tureera. Haaluma kanaan miseensonni dhaabbata kanaa baroota 1978, 1981 fi 1990tti waliigaltee wal waraanuu dhiisuu mallatteessaniiru. Caamsaa 29, 1981tti ammoo yammuu weerarri dhufu wal baabsuuf (deeggaruuf) waliigaltee magaalaa Firiitaawon, Seeraa Liyoon, keessti mallatteessaniiru. Waliigaltee dhuma kanaan Humna Ittisaa Waliinii dhaabaniiru. Akkasumas, Mana Murtii Haqaa (*Community Court of Justice*) bara 1996tti dhaabuu isaanii irrayyuu karaa aadaa fi Ispoortiiis walta’iinsa uumaniiru.

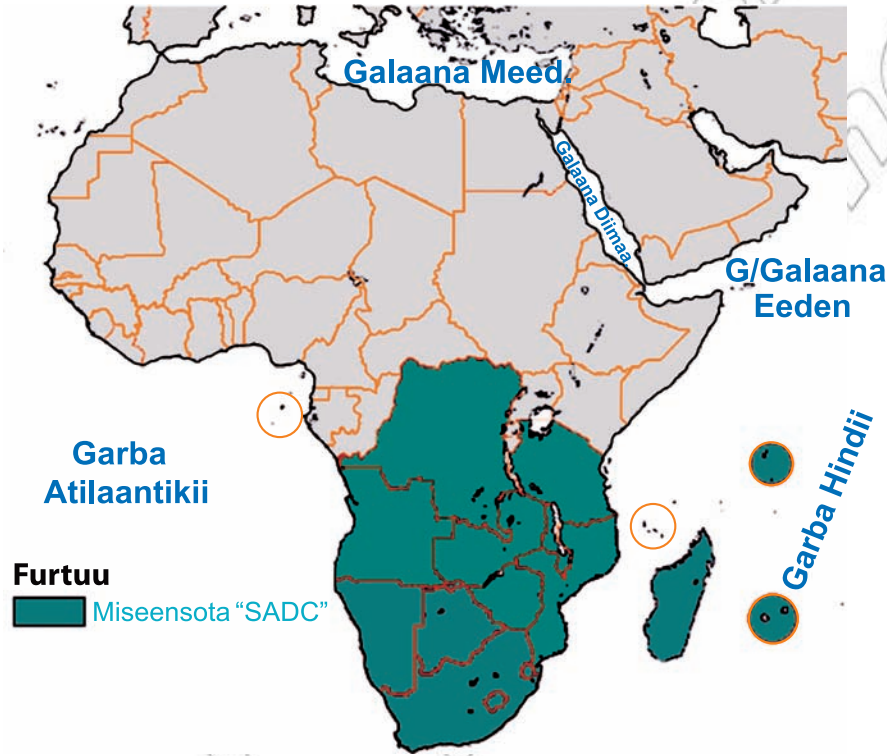
Gamtaan Dinagdee fi Maallaqaa Dhiha Afrika (*West African Economic and Monetary Union*) ammoo waliigaltee Amajjii 10, 1994 magaalaa Daakaar, Seneegaal, keessatti biyyoota Dhiha Afrika saddeetiin hundeeffameera. Biyyoonni kunis Beeniin, Burkiinaa Faasoo, Koot-Divuwaar, Giinii-Bisaawu, Maalii, Seneegaal, Toogoo fi Nijjar turan. Biyyoonni kunneen Giinii-Bisaawu, ishee kolonii Poorchuugaal irraa kan hafe hundi isaanii kolonii Faransaay turan. Kaayyolee isaa keessaa gabaa waliinii uumuu fi imaammata maallaqaa wal fakkaatu hordofuutu argama.

Zooniin Maallaqaa Afrika Dhihaas (*West African Monetary Zone*) dhaabbata faayinaansii miseensota “ECOWAS” shaniin bara 2000tti hundeeffame. Biyyoonni kunneen Gaambiyaa, Gaanaa, Giinii, Naayijeeriyaa fi Seeraa Liyoon yammuu ta’an, fedhiin isaaniis maallaqa tokkotti fayyadamuudha.

Koree Misoomaa Biyyoota Afrikaa Kibbaa (Southern African Development Community, SADC)

Koreen Misoomaa Biyyoota Afrikaa Kibbaa walta'iinsa mootummoota naannichaa kudha shan ta'aniin Hagayya 17, bara 1992tti hundeeffame. Haala ammaatiin hundaa'uu dura Ebla bara 1980tti maqaa Koreen Qindeessituu Misoomaa Biyyoota Afrikaa Kibbaa (SADCC) jedhamuun hojii isaa jalqabe. Miseensonni isaas Angoolaa, Bootiswaanaa, Rippabilikii Dimookiraatawaa Koongoo, Leseetoo, Maalaawwii, Mooriishes, Mozaambiik, Naamiibiyaa, Siwaaziilaand, Taanzaaniyaa, Zaambiyaa, Zimbaabuwee, Afrikaa Kibbaa, Siishelsii fi Maadagaaskaar. Teessoon isaa Magaalaa Gaabroonee, Bootiswaanaa, kessatti argama.

Fakkii 4.5. Miseensota "SADC"

Kaayyoon dhaabbata kanaa miseensota gidduutti walta'iinsa hawaas-dinagdee akkasumas siyaasaa fi nageenyaa fiduudha. Dhaabbanni kun dhimmoota barumsaa, fayyaa, malaammaltummaa meeshaalee waraanaa fa'a irratti xiyyeeffatee hojjachuuf hundeeffame. Yeroo hundeeffama isaa irraa eegalee dhaabbilee akka "COMESA" wajjin hojjachuudhaaf socho'aa tureera.

Koreen Misoomaa Biyyoota Afrikaa Kibbaa kun caasaalee gurguddoo armaan gadii of keessaa qaba:

- Walgahii hoggantootaa
- Qaama siyaasaa, Humna waraanaa fi nageenyaa
- Mana Marii Ministeerotaa
- Mana Murtii
- Koreewwan Biyyoolessaa Miseensotaa
- Bulchiinsa waajjira dhaabbatichaa

Dhaabbileen adda addaa wal biratti yammuu ilaalaman

Dhaabbilee	Bal'ina lafa (km ²)	Lakk. ummataa	Lakk. miseensotaa	Bara itti hundeeffame
Walta'iinsa Dinagdee Biyyoota Dhiha Afrikaa (ECOWAS)	5,112,903	251,646,263	15	1975
Koreen Misoomaa Biyyoota Afrikaa Kibbaa (SADC)	9,882,959	233,944,179	15	1992
Gabaa Walee Biyyoota Afrikaa Bahaa fi Kibbaa	12,873,957	406,102,471	20	1994
Gamtaa Dinagdee fi Maallaqaa Dhiha Afrikaa	3,505,375	80,865,222	8	1994

Madda: Wikipedia the free Encyclopedia

Hundeeffama Dhaabbata Tokkummaa Afrikaa (Dh. T. A)

Dhaabbanni Tokkummaa Afrikaa Caamsaa 25, 1963 magaalaa Finfinnee keessatti hundeeffame. Biyyoonni hundeesanis biyyoota Afrikaa yeroo sana sirna kolonii jalaa bilisa turan. Kaayyoon isaas nagaa fi tasgabbi eeguu, tokkummaa biyyoota ardichaa cimsuu fi karaa siyaasaa, dinagdee, aadaa, saayinsii, fayyaa fi ittisaa walii tumsuudha. Teessoon dhaabbata kanaa kan argamu magaalaa Finfinnee keessatti.

Dh. T. A. uumama isaa irraa eegalee kaayyoo hundeeffameef fiixaan baasuuf tattaaffii hedduu godheera. Bara 1964 fi 1965tti Moorookoo fi Aljeeriyaa walitti araarsuudhaan rakkoo walitti bu'iinsa daangaa isaan gidduu ture hiikeera. Akkasumas bara 1968-1970 Itoophiyaa, Somaaliyaa fi Keeniyaa gidduu rakkoo wal fakkaatu hiikuu irratti hirmaateera. Karaa biraa ammoo yeroodhuma uumame irraa eegalee deeggarsa maallaqaa fi leenjii fa'a kennuudhaan humnoota farra koloneeffannaa fi farra Appartaayidii Afrikaa Kibbaa, Zimbaabuwee fi Naamiibiyaa keessa turan tumsaa tureera. Afrikaa Kibbaas sababa imaammata Appartaayidii isheen hordofaa turteef hanga bara 1994tti miseensummaa ishee haqera. Kana malees sagalee ummatoota Afrikaa waltajjiwwan addunyaa kanneen akka Dhaabbata Mootummoota Walta'anii keessatti dhageessisaa tureera.

Fakkii 4.6. Teessoo Dh. T. A. fi Gamtaa Afrikaa, Finfinnee

Dhaabbanni kun maqaa tokkummaatiin haa dhaabbatu malee biyyootaa fi ummatoota Afrikaa gidduutti tokkummaa cimaa fiduu hin dandeenye. Walitti bu'iinsa biyyoota adda addaa ilaalchisee miseensonni isaa ejjannoo tokkoon socho'aa hin turre. Akka fakkeenyaatti, waraana waliinii Angoolaa bara 1975 keessatti gareen tokko Sochii Bilisummaa Ummata Angoolaa (Popular Movement for the Liberation of Angola, MPLA) isa kooministootaan deeggaramu bira yammuu dhaabbatu gareen biraa ammoo Adda Biyyoolessaa Bilisummaa Angoolaa (National Front for the Liberation of Angola, FNLA and UNITA) isa Ameerikaa fi deeggartoota isheetiin deeggaramu cinaa dhaabbachaa ture.

Haaluma wal fakkaatuun waraana waliinii Rippabilikii Koongoo Dimookiraatawaa bara 1977-78 adeemsifame keessattis garaagarummaan uumameera. Karaa biraa ammoo waraanota biyyoota Afrikaa

hedduu gidduutti adeemsifame ilaalchisees tokkummaa uumuu hin dandeenye. Waraana kunneen keessaa waraana Itoophiyaa fi Somaalee gidduutti bara 1977-78 adeemsifamee fi waraana Taanzaaniyaa fi Ugaandaa gidduutti bara 1978-79 adeemsifame eeruun ni danda'ama. Itti dabalataanis kufaatiin dinagdee 1970mootaa fi 1980moota keessatti mul'ate tokkummaa miseensota dhaabbatichaa irratti dhiibbaa fideera.

Dhaabbanni Tokkummaa Afrikaa sadarkaa ardiittis ta'ee naannootti adeemsa dhaabbilee adda addaa hundeessuu fi cimsuu keessatti gahee guddaa taphateera. Dhaabbilee kanneen keessaa isaan armaan gadiitu argama:

- Komiishiinii Dingadee Afrikaa (ECA),
- Shariikummaa Haaraa Misooma Afrikaa (NEPAD),
- Baankii Misooma Afrikaa (ADB),
- Abbaa Taayitaa Misooma Qindoomaa Mootummoota Giddutti (IGAD),
- Wiirtuu/Jiddu-Gala Daldalaa Biyyoota Afrikaa Bahaa fi Kibbaa (PTA),
- Gabaa Walee Biyyoota Afrikaa Bahaa fi Kibbaa (COMESA),
- Koree Misooma Biyyoota Afrikaa Kibbaa (SADC),
- Hawaasa Dingadee Biyyoota Afrikaa Dhihaa (ECOWAS)

Barreessitoota Dh.T.A fi Gamtaa Afrikaa

Maqaa	Biyya	Turtii Isaanii
Kiflee Wadaajoo (Eeggataa)	Itoophiyaa	Caamsaa 25, 1963-Adoolessa 21, 1964
Diyaaloo Teelii	Giinii	Adoolessa 21, 1964- Waxabajjii 15, 1972
Inzoo Ikaangaakii	Kaameeruun	Waxabajjii 15, 1972- Waxabajjii 16, 1974
Wiiliyaam Iteeki I Embuumuwa	Kaameeruun	Waxabajjii 16, 1974-Adoolessa 21, 1978
Edem Koojoo	Toogoo	Adoolessa 21, 1978- Waxabajjii 12, 1983
Piitar Oonuu (Eeggataa)	Naayijeeriyaa	Waxabajjii 12, 1983- Adoolessa 20, 1985
Idee Omaruu	Niijar	Adoolessa 20, 1985-Fulbaana 19, 1989
Saaliim Ahmad Saaliim	Taanzaaniyaa	Fulbaana 19, 1989- Fulbaana 17, 2001
Amaaraa Isii	Koot Divuwaar	Fulbaana 17, 2001-Adoolessa 9, 2002

Madda: <http://www.en.wikipedia.org>

Dhaabbannii Tokkummaa Afrikaa Gamtaa Afrikaatti Jijjiiramu Isaa

Yaadni Dh.T.A gara Gamtaa Afrikaatti jijjiiruu yeroo duraatiif Fulbaana 9, 1999tti Liibiyaa, magaalaa Siirtitti kan mootummaa biyyattiitiin dhiyyaatedha. Adoolessa, 2000 Toogoo, Magaalaa Liimaa irratti bakka bu'oota miseensoota 53 gidduutti wal-gahii taasifameen Dhaabbanni Tokkummaa Afrikaa gara Gamtaa Afrikaatti akka jijjiiramu walii galameera. Itti aansees Caamsaa 26, 2001tti wal gahii Naayijeeriyaa keessatti qophaa'e irratti Gamtichi seeraan labsame. Adoolessa 9, 2002tti ammoo Gamtaan Afrikaa kun hojii isaa Dhaabbata Tokkummaa Afrikaa irraa fuudhuudhaan jalqabeera. Dhaabbanni haaraan kun dhaabbata isa dura ture caalaa akka cimuu fi jijjiirama bu'uura akka fiduuf dhaabbate jedhamee amanama.

Kaayyolee Gamtichaa

- Tokkummaa Ardiichaa gama hawaasumaa, dinagdee fi siyaasaatiin cimsuu.
- Walitti-bu'iinsa biyyoota gidduu haala seera qabeessa ta'een hiikuu, yakka hambisuu fi mirga ilma namaa akka hin sarbamne eeguu

Akkuma Dhaabbata Tokkummaa Afrikaa waajjirri Komiishinii gamtaa kanaa magaalaa Finfinnee keessatti argama. Gamtaan Afrikaa hojiiwwan Dhaabbata Tokkummaa Afrikaa bakka bu'ee hojjachuudhaan wal qabatee dhaabbilee sadarkaa ardii Afrikaattis ta'ee naannoleetti hundeeffaman adda addaa gargaaruu itti fufee jira. Biyyoonni Afrikaa hedduun miseensa gamtaa kanaa haa ta'an malee biyyoonni muraasni miseensummaan isaanii haqameera. Haaluma kanaan Giiniin fonqolcha mootummaa bara 2008 booda, Maadagaaskaar fonqolcha mootummaa bara 2009 booda fi Niijar ammoo fonqolcha mootummaa bara 2010 booda kanneen haqamanidha. Moorokoon ammoo yeroodhuma Dhaabbata Tokkummaa Afrikaatiin eegalee miseensumma ishee dhiistee jirti. Sababni isaas abbummaa naannoo Ispanish Sahaaraa irratti wal dhabiinsa dhaabbaticha wajjin uumame.

GILGAALA 4.3

Gaaffiilee Gaggabaabaa

1. Moorokoon Dh.T.A. keessaa maaliif akka baate hiriyyoota keetii fi namoota adda addaatiin mari'adhuu deebisi.
2. Dhaabbileen ardii Afrikaa keessatti Gamtaa Afrikaatiin deeggaraman eenyu fa'a akka ta'n ni yaaddattaa?

3. Biyyi yeroo dhiyoo keessa teessoon Gamtaa Afrikaa biyya ishee akka ta'uuf falmaa turte eenyyu?

Cuunfaa

Yeroo ammaa sadarkaa addunyaatti dhimmoota xiyyeeffannaa barbaadan hedduutu jiru. Isaan keessaa dhiibbaa HIV/Eedsii Ummatoota addunyaa irraan gahaa jiru eeruun ni mala. Dhibeen kun sababoota adda addaatiin kan daddarbu ta'uufi guddina dinagdee fi hawaasummaa kan gufachiisu ta'uun isaa ni beekama. Ardiin Afrikaa ammoo ardiwwan dhibee kanaan miidhaman keessaa sadarkaa tokkoffaa irratti argamuu isheetiin waan wal qabateef guddinni ishee sadarkaa barbaadameen saffisuu hin dandeenye.

Akkuma HIV/Eedsii, saffisaan baay'achuun ummataa rakkolee adda addaa Afrikaatti fideera. Gabaabumatti, dhiibbaa saffisaan baay'achuun ummataa ardii kana irratti fide bakka afuritti qooduun ni danda'ama. Isaanis nageenya maatii, hanqiina lafa qonnaa, hanqiina tajaajila hawaasummaa fi guddina dinagdee irratti gufuu ta'uu isaati.

Dhimmi hawaasaa wajjin walqabate inni biraa ammoo dhimma mirgaa fi nageenyaati. Mata duree kana jalatti sarbiinsa mirga daa'immanii fi seerota mirga daa'immani eegsisan irratti xiyyeeffannaan ni godhama. Ajandaan biraa ammoo waa'ee bulchiinsa gaariiti. Ajandaan kun maalummaa bulchiinsa gaarii fi ibsitoota isaa akkasumas waa'ee malaammaltummaa fi waraana waliinii of keessatti hammata.

Dhuma irrattis dhaabbilee naannoolee Afrikaa adda addaa keessatti hundeeffamanii fi kaayyolee isaanii irratti xiyyeeffannaan godhameera.

GAAFFILEE XUMURA BOQONNAA 4

Kutaa I: Yoo himoonni armaan gadii sirrii ta'an Dhugaa yoo dogoggora ta'an ammoo Soba jechuun barreessi.

1. HIV/Eedsiin dhibee hiyyummaa wajjin wal qabatudha.
2. Daa'imman sadarkaa adda addaatti qaxaramanii hojjachuudhaaf miiga qabu.
3. Bulchiinisa gaarii mirkaneessuu jechuun sirna dimookiraasii cimsuu jechuudha.
4. Sababni guddaan waraana waliinii Rippabilikii Koongoo Dimookiraatatwaa fedhii leecaloo to'achuu ture.

Kutaa II: Yaadota toora "A" jala jiran kanneen "B" jala jiraniin walitti firoomsi.

A

1. Teessoo Walta'iinsa Dinagdee Biyyoota Dhiha Afrikaa
2. Teessoo Gamtaa Afrikaa
3. Bu'aa dhabiinsa bulchiinsa gaarii
4. Wajjira Gabaa Walee Biyyoota Afrikaa Bahaa fi Kibbaa
5. Barreessaa jalqabaa Dh.T.A

B

- A. Lusaakaa
- B. Waraana waliini
- C. Dimookiraasii
- D. Abuuja
- E. Haraaree
- F. Piitar Oonuu
- G. Kiflee Wadaajoo H. Finfinnee
- I. Akiraa

Kutaa III: Gaaffiwwan armaan gadiitiif deebii sirrii ta'e filadhu.

1. Ardiin babal'ina HIV/Eedsitiin sadarkaa duraa irratti argamtu kami?
  - A. Awurooppaa
  - B. Ameerika
  - C. Afrikaa
  - D. Eeshiyaa
2. Kanneen armaan gadii keessaa babaldhina HIV/Eedsitiif kan sababa hin taane kami?
  - A. Qunnamtii saalaa of eeggannoo hin qabne.
  - B. Yaalii fayyaa of eeggannoo hin qabne
  - C. Haati dhibee kanaan qabante yoo harma hoosifte.
  - D. Nama dhibee kanaan qabame wajjin meeshaa tokkotti nyaachuu.
3. HIV/Eedsiin dhiibbaa maalii fida?
  - A. Inveestimeentii dadhabsiisa
  - B. Oomishtummaa dadhabsiisa
  - C. Maatii diiga
  - D. Hunduu deebiidha.
4. Kanneen armaan gadii keessaa kamtu sarbiinsa mirgoota daa'ima hin agarsiifne?
  - A. Reebuu
  - B. Mana keessatti ukkaamsanii eeguu
  - C. Yeroo malee heerumsiiisuu
  - D. Deebii hin qabu
5. Kaayyoo Gamtaa Afrikaa kan hin ta'iin isa kami?
  - A. Tokkummaa ardichaa cimsuu
  - B. Walitti bu'iinsa biyyoota gidduu hiikuu
  - C. Sarbiinsa mirga dhala namaa hambisuu
  - D. Appartaayidii balleessu.